

UOT: 32

VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ İDEYASININ İNKİŞAFINA DAİR

Zəfər ABDULLAYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 iyun 2021; çapa qəbul edilmişdir: 19 iyul 2021; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2021.

Received: 21 th June, 2021; accepted: 19 th July, 2021; published online: 30 th September, 2021.

Açar sözlər: *vətəndaş cəmiyyəti, dövlət, ictimai müqavilə, azadlıq, hakimiyyət, şəxsiyyət*

Giriş

Vətəndaş cəmiyyəti məfhumu fəlsəfə, politologiya, sosiologiya və digər elm sahələrində geniş şəkildə işlədilir. Lakin onun məzmun və mahiyyətinin dəqiq müəyyən edilməsi elmi ədəbiyyatda vətəndaş cəmiyyəti ideyasına vahid münasibətin olmaması səbəbindən çətinləşir. Vətəndaş cəmiyyəti kateqoriyasının təhlilində əsas problem vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərlə bağlıdır. Antik dövrdən indiyədək bəhs etdiyimiz ideyaya tarix boyu yanaşmanın araşdırılması onun mahiyyətini və inkişaf perspektivlərini dəyərləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

1. Vətəndaş cəmiyyəti ideyasının genezisi və təkamülü

Əksər tədqiqatçıların fikrincə, Vətəndaş cəmiyyəti anlayışı öz kökləri ilə Aristotelin polis (koinoia politike – vətəndaş cəmiyyəti), Siseronun *societas civilis* ideyalarına gedib çıxır. Politikenin üzvü olmaq dövlətin vətəndaşı olmaq və eyni zamanda onun qanunlarına uyğun şəkildə və başqa vətəndaşlara ziyan vurmada fəaliyyət göstərmək mənasını ifadə edirdi. Bu kontekstdə vətəndaş cəmiyyəti və dövlət bir-birini əvəz edən anlayışlar kimi çıxış edirdi. Dövlətin təbəəsi olan vətəndaşla cəmiyyətin üzvü olan vətəndaş bir-birindən fərqləndirilmirdi, çünki antik dövrdə vətəndaş təkcə məfhum kimi deyil, həm də həqiqətdə dövlətin təbəəsi kimi təsəvvür olunurdu [11, s. 18]. Siseronun Dövlət haqqında, Qanunlar haqqında dialoqlarında vətəndaş cəmiyyəti faktiki olaraq dövlətin (*respublica*) sinonimi kimi çıxış edirdi [11, s. 18].

Elmi ədəbiyyatda vətəndaş cəmiyyəti nəzəri konsepsiyasının inkişaf prosesinin müxtəlif cür dövrlərə ayrılması mövcuddur. Bunlardan aşağıdakı bölgünü daha dəqiq hesab etmək olar: başlanğıc dövr (antik dövrdən XVI-XVII əsrlərədək); təbii-hüquq dövrü (XVII- XVIII əsrlər); institusional dövr (XVII-XX əsrin birinci rübü), müasir dövr (XX əsrin 20-ci illəri – XXI əsrin ilk onilliklər müasir dövr). Orta əsrlər dövründə də cəmiyyətlə dövlət arasında ciddi bir fərqin olması düşünülmürdü, onlar vahid bir tam kimi şərh olunurdu.

XV-XVI əsrlərin italyan mütəfəkkiri və siyasi xadimi H.Makiavelli belə hesab edirdi ki, insan ruhunun ali təzahürü dövlətdir, onun mənası və xoşbəxtliyi isə dövlətə xidmət etməkdir. O həmçinin belə hesab edirdi ki, təbəələrini qorxu və güc yolu ilə idarə etməyə imkanı və hüququ olan dövlət onlarda nifrət oymamaq üçün bundan sui-istifadə etməməlidir, onların əmlak və şəxsi hüquqlarını tapdalamamalıdır [7, s. 82]. Beləliklə, o, insanın təbəəlik vəzifələrindən fərqli sahələr, yəni vətəndaş cəmiyyəti haqqında da danışdı.

* *dissertant, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: abdullayevz2019@gmail.com

İntibah dövründə diqqətin ayrıca bir fərdə, şəxsiyyətin azadlığına, dövlət həyatında hüququn təsbit olunmasına yönəlməsi müşayiət olumaqda idi. Hüquq şəxsiyyətin azad fəaliyyətinin əsası kimi mövcud deyildi. Lakin XIII əsrin başlanğıcında dövlətin şəxsi həyata müdaxiləsinə sərhəd qoyma cəhdləri müşahidə olunmağa başladı. İngiltərənin 1215-ci il Böyük Azadlıq Xartiyası bunu sübut edir. Orada aristokratiyanın xeyrinə məhdudlaşdırmalar öz əksini tapmışdır. Xartiyada vətəndaşın şəxsi azadlıq və təhlükəsizlik hüququ bəyan olunurdu.

İctimai münasibətlərin transformasiyası Orta əsrlər və Yeni dövr mütəfəkkirlərinin vətəndaş cəmiyyəti haqqında baxışlarının ardıcıl inkişafına gətirib çıxardı. Bu məsələyə ciddi şəkildə diqqət yetirilməsi T.Hobbs, H.Qrosiya, C.Lokk, J.J.Russo, Ş.Monteskyenin əsərlərində vətəndaş cəmiyyətinə hər bir cəmiyyət deyil, yalnız mütərəqqi olanlar, o zaman üçün təbii-hüquqi və müqavilə əsaslarına malik dövlətlər müvafiq sayılırdı. Elmi ədəbiyyatda vətəndaş cəmiyyəti ideyasının T.Hobbsın Təbii və siyasi qanunların elementləri, Vətəndaş haqqında, Dövlət və hakimiyyət haqqında (Leviafan) kimi əsərlərində ilk dəfə irəli sürüldüyü qəbul olunur. Yuxarıda göstərilən tarixi simalar vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasında prinsipial fərqlərin olduğunu göstərmirdilər. Lakin bu o demək deyildir ki, onlar vətəndaş cəmiyyətini dövlətlə tam olaraq eyniləşdirirdilər. Vətəndaş cəmiyyəti və dövlətin eyni və ya oxşar məzmunlu anlayışlar kimi nəzərdən keçirilməsinin antik dövr ənənəsi XVIII əsrədək davam etmişdir. Yanaşmalardakı ümumiliklərə baxmayaraq, dövlətin, yoxsa vətəndaş cəmiyyətinin ilkin olması məsələsində bəzi fərqlər onların əsərlərində artıq müşahidə olunmaqda idi. İnsanları öz təbiətinə görə rəşional, lakin asosial hesab edən XVII əsr ingilis alimi Tomas Hobbsın mövqeyi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Hobbs öz əsərlərində insanda olan təbii və ictimai xisləti bir-birinə qarşı qoyurdu. Hamının hamıya qarşı mübarizəsi insan təbiətinin münafiqşəyə meyilli olması ilə izah olunurdu. Hobbs belə hesab edirdi ki, düşmənçilik şəraitində həyatı üçün təhlükəni duyan insan dinc yaşayış qaydalarını anlamağa məcburdur. Mütəfəkkirin fikrincə, onlar arasındakı ictimai müqavilə cəmiyyət deyil, məhz dövlət yaratmağa qabildir [9, s. 67]. O belə hesab edirdi ki, dinc həyata meyil artıq vətəndaş cəmiyyətinin bir əlamətidir. Başqaları ilə dinc münasibətlər dövlətin total nəzarəti yolu ilə təmin oluna bilər. T.Hobbs fərdin iradəsinin tam şəkildə müqavilə əsasında meydana gəlmiş və vəzifəsi hamının hamıya qarşı müharibəsini dayandırmaq olan dövlətə tabe etdirilməsinə diqqəti yönəldirdi [19, s.142]. Hobbsda vətəndaş cəmiyyəti müəyyən mənada hədsiz egoizm və bəşəri küdurətin hökm sürdüyü təbii vəziyyətə qarşı qoyulur [17, s. 23]. O belə hesab edirdi ki, dövlət Bibliyada göstərilən Leviafan kimi hər şeyi, o cümlədən vətəndaş cəmiyyətini özünə tabe etməyə hazırdır. T.Hobbs vətəndaş cəmiyyətinin yaranması üçün əsası, səbəbi etatizm zəminində insanların qarşılıqlı qorxusu ilə əlaqədar hamının hamıya qarşı müharibəsi təbii vəziyyəti ilə izah edirdi [18, s. 150]. T.Hobbsın fikrincə, tarixdə dövlətlə eyniləşdirilən siyasi hakimiyyətdən əvvəl mövcud olmuş cəmiyyət ümumiyyətlə yoxdur: Vətəndaş cəmiyyəti insanların sadə birliyi deyil, yaradılması üçün qarşılıqlı inam və razılaşmanın zəruri olduğu və müqaviləyə əsaslanan birlikdir. T.Hobbs vətəndaş cəmiyyətini dövlətin qanunlarına tabe olan sivilizasiyalı insanların cəmiyyəti kimi izah edirdi. Vətəndaş və dövlət əxlaq, bilik və hüquqa istinad edən müqavilə ilə bağlanmışlar. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında münasibətlər Hobbsın siyasi konsepsiyasında aşağıdakı şəkildə qurulur: dövlət vətəndaş cəmiyyətini yaradır, lakin cəmiyyət də öz hüquqlarının bir hissəsini ona verməklə və fəaliyyətinə nəzarət etməklə dövləti yaradır. O, bəzən vətəndaş cəmiyyətini dövlətlə birləşdirir, bəzən də onları ayırırdı.

Vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının inkişafında müstəsna rol oynamış digər bir ingilis mütəfəkkiri C.Lokk anti-monarxist və kilsə əleyhinə olan qüvvələrin tərəfində olmaqla XVII əsrin sonlarında İngiltərədə baş verən siyasi mübarizədə fəal iştirak edirdi. O, qeyd edirdi ki, bəzilərinin dünyada yeganə idarə forması hesab etdikləri mütləq

monarxiya vətəndaş cəmiyyəti ilə bir yerə sığa bilməz. Civil society azad, bərabər və müstəqil insanların könüllü razılaşmasından yaranır və həm dövlətəqədərki təbii vəziyyətə, həm də ilahi qanunlara istinad edən mütləq monarxiyaya qarşı qoyulur [10, s. 317]. Bəzi tədqiqatçılara görə, vətəndaş cəmiyyəti məfhumunun ilk dəfə işlədilməsi C.Lokka məxsusdur.

Con Lokk liberalizmin banisi kimi ilk dəfə olaraq şəxsiyyəti dövlətdən, azadlığı isə digər dəyərlərdən üstün tuturdu. Azadlığı o kənardan, ilk növbədən dövlət tərəfindən müdaxilənin olmaması kimi başa düşürdü. Lokka görə, insanlar öz aralarında ictimai müqavilə bağlamaqla vətəndaş cəmiyyəti yaradırlar. Bu da dövlətlə fərd arasında bütöv və ardıcıl müdafiə strukturu əmələ gətirir. Fərdin azadlığının əsası, onun siyasi müstəqilliyinin zəmanəti xüsusi mülkiyyətdir.

C.Lokkun nəzəriyyəsinə görə, vətəndaş cəmiyyəti insanların inteqrasiyasının təbii formasını ifadə etdiyindən o, dövlətdən əvvəl mövcuddur. Dövlət vətəndaş cəmiyyəti ilə müqayisədə hüquq sisteminə istinad edən daha sonrakı siyasi instituttur. C.Lokkun belə hesab edirdi ki, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi dövlətin siyasi hakimiyyət institutu kimi meydana gəlməsinin səbəbi olmuşdur: Dövlətdə birləşən və özünü hökumətin hakimiyyətinə tabe etdirən insanların ümdə və əsas məqsədi təbii vəziyyətdə bir çoxlarına müəssər olmayan xüsusi mülkiyyətlərini qorumaqdan ibarətdir [10, s. 312].

XVI əsrin II yarısından XVIII əsrin sonlarınaqədər vətəndaş cəmiyyəti ideyası C.Lokk və T.Hobbsla yanaşı, Ş.Monteskye, J.J.Russo kimi mütəfəkkirlər tərəfindən də inkişaf etdirilirdi. Ş.Monteskye (1689-1755) öz konsepsiyasında XVIII əsr siyasi fəlsəfəsində ciddi şəkildə möhkəmlənmiş iki tip müqavilə - ictimai və dövlət müqaviləsi haqqında, həmçinin Roma hüququnda mövcud olmuş vətəndaş və dövlət hüququ haqqında təsəvvürləri inteqrasiya etdirdi [9, s. 68].

Ş.Monteskye Qanunun ruhu haqqında əsərində vətəndaş cəmiyyətinə tarixi inkişafın nəticəsi kimi baxırdı. Ş.Monteskyeyə görə, insanlar arasında düşmənçiliyin qarşısını almaq üçün dövlət yaranır. Dövlətçilik vətəndaş cəmiyyətinə aiddir, lakin onun eyni deyil. Ş.L.Monteskye dövlətə vətəndaş cəmiyyətində vətəndaşların düşmənçiliyinin qarşısını almağa yönəlmiş ictimai müqavilənin nəticəsi kimi baxırdı. Bu zaman o, bu iki məfhumu fərqləndirir və belə bir fikir irəli sürürdü ki, bu institutların (vətəndaş cəmiyyəti və dövlət) hər birinin öz qanunları və təsir dairələri var. Belə ki, vətəndaş cəmiyyəti vətəndaşlar arasında qarşılıqlı münasibətləri (o cümlədən, xüsusi mülkiyyətə sahib olmaq), dövlət isə siyasi hüququ və insan azadlığını tənzimləyir. Ş.L.Monteskyenin sosial- siyasi baxışlarında da oxşar mövqe qeyd olunurdu. Monteskye ilk Avropa mütəfəkkirlərindən biri idi ki, Lokkun ardınca vətəndaş cəmiyyətini insan və vətəndaşın maraqlarının toqquşduğu, sosial institutların müstəqillik və qarşılıqlı təsirlərinin, dövlət və cəmiyyətin, həmçinin onların ifadəçisi olan vətəndaşların fəaliyyəti və tarixi inkişaf forması ilə bağlı sosial sahə kimi görürdü [21, s. 103]. Dövlətin hüququna idarə edənlərlə təbəələr arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmək, vətəndaş hüququnun səlahiyyətlərinə cəmiyyət üzvləri arasında münasibətləri tənzim etmək də daxildir. Fransız maarifçisi tərəfindən vətəndaş cəmiyyəti fərdlə dövlət arasında münasibətləri əlaqələndirən və lazım gəldiyi təqdirdə fərdin azadlığını dövlətin müdaxiləsindən müdafiə edən müstəqil assosiasiyalar məcmusu kimi müəyyən olunur [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə XVII-XVIII əsrlər fəlsəfi-siyasi diskursu üçün şəxsiyyətin azadlığının, onun vətəndaş hüquqlarının, dövlətlə insanın qarşılıqlı münasibətlərinin vurğulanması xarakterikdir. Bu dövrdə formalaşmış və çox vaxt liberal adlandırılan konsepsiyanın xarakterik əlamətləri bunlardan ibarətdir: insanın öz maraqlarının və vətəndaş hüquqlarının dövlət miqyaslı maraqları aşması və onun üzərində dominantlıq təşkil etməsi. İctimai həyatın sonrakı təkamülü, habelə onu inikas etdirən sosial-siyasi və hüquqi doktrinalar cəmiyyəti dövlətə qarşı qoyan və ikincinin ictimai şəxər kimi qəbul edilə biləcəyi konsepsiyaların meydana gəlməsi ilə əlamətdar idi [19, s.143].

Əksər tədqiqatçılar haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, nümayəndəli demokratiya ideyasını müdafiə edən məhz elə C.Lokk və Ş.Monteskye hüquqi dövlətin ən mühüm prinsiplərindən birinin – hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin müəllifləridir. Monteskyenin fikrincə, qanunverici və icraedici hakimiyyətin eyni şəxs tərəfindən həyata keçirilməsi ona dövləti despotik metodlarla idarə etməyə imkan verə bilər.

XVIII əsr fransız maarifçisi J.J.Russo vətəndaş cəmiyyətinə dövlət anlayışının sinonimi və ictimai təşkilat kimi baxırdı və belə hesab edirdi ki, onun formalaşması öz təbii azadlıqlarını itirmiş və öz təbii hüquqlarını itirməkdən qorxan insanların birləşmə və ya assosiasiyası faktı ilə şərtlənir. İctimai müqavilə əsərində J.J.Russo vətəndaş cəmiyyəti anlayışından bəhs edərkən qeyd edir ki, siyasi orqanizmin mənası azadlıq və itaəti birləşdirməkdir. Fransız filosofu J.J.Russo Lokk və Monteskye nəzəriyyəsi ilə kənara çıxmaqla vətəndaş cəmiyyətinin prinsipial şəkildə yenilənmiş anlamını təklif edirdi. Özünün İctimai müqavilə haqqında əsərində o belə bir ideya irəli sürür ki, insanların təbii vəziyyəti harmonik münasibətlərdir. J.J.Russoya görə, bu harmoniya mütləqiyyət dövləti şəraitində pozulur, çünki vətəndaşlıq və insan təbiətinin mənəvi dəyərləri transformasiya olunur [9, s.68]. Vətəndaşların azadlıqları isə xüsusi mülkiyyət olmadan mövcud ola bilməz. Buna görə də J.J.Russo vətəndaşları zəruri olduğu qədər təmin edə biləcək kiçik mülkiyyəti müdafiə edirdi. O, xüsusi mülkiyyəti vətəndaş cəmiyyəti və dövlətin iqtisadi əsası hesab edirdi. Müqavilələr nəzəriyyəsi ilə müdafiə edərək J.J.Russo güman edirdi ki, məhz vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində dövlət varlıqları arasında müqavilə kimi meydana gəlmişdir, lakin o, konflikt vəziyyətini deyil, cəmiyyətin demokratik dialoq vəziyyətini təşkil etməlidir [13, s. 124].

J.J.Russo ictimai müqavilə bazasında siyasi hakimiyyət yaradılması uğrunda çıxış edirdi. Bizlərdən hər birinin özünün bütün bacarığını ümumi iradənin ali rəhbərliyin təbəliyinə verməsi və hamımızın cəmiyyətin hər bir üzvünü tamın ayrılmaz hissəsi kimi qəbul etməyimiz bu müqavilənin əsasında dayanır [16, s. 208]. Öz hüquqlarının bir hissəsini dövlətə verməklə hər bir vətəndaş eyni zamanda ali hakimiyyətin daşıyıcısı olur. Russoya görə, buna bütün vətəndaşların siyasi bərabərliyi yolu ilə nail olmaq mümkündür. Dövlətin hakimiyyəti xalqa məxsus olmalıdır, çünki ümumi iradə həmişə haqlıdır [16, s. 26]. Dövlətdə ümumi iradənin hökmranlığını müdafiə edən J.J.Russo müasir elm tərəfindən vətəndaş cəmiyyətinə aid edilən hər cür assosiasiya, partiya və qrupları, yəni institutları tənqid edirdi [6, s. 54].

Lakin J.J.Russo hakimiyyətin bölünməsi ideyasına qarşı çıxan T.Hobbs ilə həmrəy idi. Onun fikrincə, bu bölgü dövləti cansızlaşdırır və vətəndaş cəmiyyətinin möhkəmlənməsinə mane olur. Eyni zamanda, Russo dövlətdə xalqın iradəsinin aliliyini və tam hakimiyyətini, vətəndaşların ictimai işlərin idarə olunmasında iştirakı zərurətini, qərarların icrasına nəzarət edilməsinin vacibliyini qeyd edirdi. Russonun əsas ideyası ondan ibarətdir ki, vətəndaş cəmiyyəti sahəsi insanların müqavilələr bağlamaqla təbii vəziyyətdən vətəndaş birliyi vəziyyətinə keçməsi nəticəsində formalaşır [21, s. 106].

XVIII əsr Fransa konstitusiyası qanunvericiliyi bir çox cəhətdən ona borcludur. İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, 1791 və 1793-cü illər Fransa Konstitusiyalarında Russo tərəfindən hazırlanmış müddəalara birbaşa istinadlar var. Lakin referendum, xalqın qanunvericilik təşəbbüsü kimi demokratik institutlar Russo ideyalarının təsiri olmadan meydana gəlmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti və dövləti eyniləşdirən Russo belə güman edirdi ki, yalnız xalqın iştirakına əsaslanan idarə sistemi legitim sayıla bilər. Onun fikrincə, siyasi və vətəndaş münasibətlərinin müqavilə əsasları müasir sivilizasiyanın təbii vəziyyətinin dirçəlişi baxımından istinad nöqtəsini təşkil edir. J.J.Russo öz müasiri olduğu cəmiyyətin sivilizasiya meyarı kimi vətəndaşlığı əsas götürən ilk mütəfəkkirlərdən biri idi. Fikrimizcə, bu konsepsiyada, vətəndaş cəmiyyətinin xeyrinə vurğu dəyişdirilir, siyasi sistemdə solumun prioritetliyi qeyd olunur.

Ümumilikdə, T.Hobbs, J.J.Russo, Ş.Monteskye və b. əsərlərində vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyası təbii hüquq və ictimai müqavilə ideyalarına əsaslanırdı. Bu, insanların icra etməli olduqları birgəyaşayış qaydalarını qəbul etmə zərurətini əks etdirirdi.

İngilis mütəfəkkir Adam Smit öz tədqiqatlarında xüsusi mülkiyyət maraqlarını müdafiə edirdi. O, dövlətin sahibkarlığa müdaxiləsini təqdir etmir, şəxsi təşəbbüslərin inkişafı üçün tam azadlıq verilməsini tələb edir, dövlət tərəfindən heç bir nəzarətin olmasını və vətəndaşların fərdi iqtisadi azadlığı ideyasını irəli sürürdü. A.Smitin xüsusi mülkiyyət, bazar iqtisadiyyatı, insanların iqtisadi müstəqilliyi kimi fikirləri klassik vətəndaş cəmiyyəti modelinin əsaslarını möhkəmləndirmiş oldu [3, s. 107].

XVIII əsrin başlanğıcı - XIX əsrin sonlarını əhatə edən dövrdə vətəndaş cəmiyyəti ideyasının inkişafı üçün şəraiti təmin edən ümumi hüquqi bərabərlik və xüsusi sahibkarlıq ideya və prinsipləri ictimai şüurda möhkəmlənməyə başladı.

Fransa və Britaniya mütəfəkkirlərinin konsepsiyaları İ.Kant, İ.Fixte və bəzi başqa müəlliflər vasitəsilə Almaniyaya təsir göstərdi. Vətəndaş cəmiyyəti kimi İ.Kant universal insan hüquqlarına əsaslanan, istənilən xüsusi hüquqi və siyasi sistemlərdən kənara çıxan cəmiyyəti başa düşürdü.

İ.Kanta görə, hər kəsin azadlığının digərlərinin azadlığı ilə birləşdirilməsinin əsas yolu xalqın qanunverici olmağa qabil birləşmiş iradəsi olan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılmasından ibarətdir. O, vətəndaş cəmiyyətini formalaşdıran əsas prinsipləri göstərir: 1) cəmiyyət üzvünün insan kimi azadlığı, 2) onun bir təbəə kimi digərləri ilə bərabərliyi, 3) cəmiyyət üzvünün bir vətəndaş kimi sərbəstliyi [20, s. 87]. Filosoфа görə, ümumi olaraq qəbul edilmiş mənəvi normalara hər bir şəxs tərəfindən riayət olunmasında məhz ailə, məktəb, kilsə, qonşuluq və s. icmalar, müxtəlif növ könüllü təşkilatlar qabildir [15, s. 70]. İ.Kant özünün sosial-fəlsəfi traktatının beşinci bəndini belə ifadə edir: bəşəriyyətin təbiətin onu həll etməyə məcbur etdiyi ən böyük problem ümumdünya hüquqi vətəndaş cəmiyyətinə nail olmaqdır [8, s. 12].

R.V.Puzikov və A.S.Kiselyov vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyalarına həsr etdikləri məqalədə yazırlar: Birincisi, İ.Kant T.Hobbsın əksinə olaraq, vətəndaş cəmiyyətini dövlətlə eyniləşdirməkdən daha çox birinciyə açıq üstünlük verməklə onları fərqləndirir. İkincisi, o, ümumdünya vətəndaş cəmiyyəti haqqında, yəni xüsusi milli-ərazi təsisatı kimi ayrıca bir dövlətin hüdudları ilə kifayətlənməyərək bütün bəşəriyyəti əhatə edəcək vətəndaş cəmiyyəti ideyasını irəli sürür. Üçüncüsü, İ.Kanta görə, vətəndaş cəmiyyəti insanların təbii vəziyyətinə qarşı olmaqdan daha çox ... onun neqativ enerjisindən istifadə etməklə onu sözün hər iki mənasında təkmilləşdirir: həm inkişaf mənasında, həm də məqsədyönlü şəkildəyişməsi mənasında (bəşəriyyətin ümumi tərəqqisi maraqlarına uyğun olaraq) [15, s. 70].

Kantın tarix fəlsəfəsində hüququn hökmranlığı prinsipinə əsaslanan ümumi vətəndaş cəmiyyəti ideyası irəli sürülürdü. O, təsdiq edirdi ki, vətəndaş cəmiyyəti şəraitində idarə edənlərin dəqiq və nöqsansız şəkildə qanunu icra etmələri üçün onların vətəndaşa qarşı malik olduğu məcburetmə imkanlarına vətəndaş da malik olmalıydılar. İ.Kant belə bir qənaətə gəlirdi: hər bir insanın azadlığının başqasının azadlığı ilə birləşməsinin əsas yolu vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasıdır.

İ.Kant və Fixte özlərinin vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyası nöqtəyi-nəzərindən 1789-cu il Fransa Bəyannaməsini dövlət-vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olmasının rəhni kimi dəyərləndirirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsr mütəfəkkirləri tərəfindən işlənilib hazırlanmış individualizmin məşhur konsepsiyası cəmiyyətin vətəndaşını dövlətdən daha az asılı olan şəxsiyyət kimi şərh edir. Bu da vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətin eyniləşdirilməsinə dair ənənəvi təsəvvürlərin dəyişikliklərə uğramasına gətirib çıxardı. Belə bir düşüncə formalaşırdı ki, şəxsi həyata dövlətin hədsiz təsiri ayrı-ayrı fərdlərin öz iradəsini azad surətdə ifadə etməsinə və bir vətəndaş kimi qabiliyyətlərini tətbiq etməsinə mane olur.

Dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında daha dəqiq demarkasiya V. Fon Qumboldtın təlimində ifadə olunmuşdur. Humboldt belə hesab edirdi ki, vətəndaş cəmiyyətinin əsasları bunlardan ibarətdir: 1) fərd 2) təbii hüquq 3) fərdlər tərəfindən yaradılmış sosial və milli təsisatlar (20, s. 87). Nəticə etibarilə o, belə bir qənaətə gəlirdi ki, dövlətin fəaliyyəti insanın maraq və tələbatlarını təmin etməyə tabe etdirilməlidir. V. Fon Qumboldt dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında hüdudların müəyyən olunması haqqında fikir söyləyən ilk mütəfəkkirlərdən biri olmuşdur.

B.Franklin, T.Cefferson, T.Peyn və b.-da oxşar nəzəri fikirlər irəli sürmüşlər. Vətəndaş cəmiyyətinə dair ən radikal konsepsiya işləyib hazırlamış şəxs Amerika burjuva inqilabının ideoloqu, məşhur İnsan hüquqları pamfletinin müəllifi T.Peyn olmuşdur. Onun üçün dövlətə qarşı dayanan vətəndaş cəmiyyəti mövzusu mərkəzi mövzu idi.

T.Peynin vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyası dövləti zəruri şərx kimi təqdim edir: onun ixtiyarı nə qədər az olarsa, cəmiyyət üçün bir o qədər yaxşı olar. Dövlət hakimiyyəti vətəndaş cəmiyyətinin xeyrinə məhdudlaşdırılmalıdır. O nə qədər mükəmməl olarsa, öz işlərini bir o qədər yaxşı idarə edə bilər və dövlətə daha az ehtiyacı olar [6, s. 54].

Mahiyyət etibarilə Amerika maarifçiləri praktikada vətəndaş cəmiyyətinin liberal-demokratik prinsiplərini əsaslandırır və həyata keçirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, öz hüquqlarını həyata keçirmək üçün vətəndaşlar elə bir dövlət quruluşunu seçməlidirlər ki, yalnız vətəndaş cəmiyyətinin maraqlarına uyğun şəkildə fəaliyyət göstərsin. Özünüidarə prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən vətəndaş cəmiyyəti, T.Peynə görə, minimum dövlət hakimiyyəti mexanizmini tələb edir. Bu yanaşma klassik iqtisadi liberalizmin dövlət barəsində məşhur gecə gözətçisi tezisinin, habelə müəyyən dərəcədə anarxizmin, libertarizm və digər radikal ictimai-siyasi cərəyanların əsasında dayanır. O bildirirdi ki, vətəndaş cəmiyyəti dövlətin yaranmasına qədər meydana gəlmiş və vətəndaşların qarşılıqlı asılılıq və maraqlarına əsaslanan dinc münasibətlərin hakim olduğu təbii sosial vəziyyətdir [1, s. 86]. Bu istiqamətdə yanaşmalar sonrakı dövrlərdə liberal siyasi düşüncədə daha çox yayılmağa başladı. T.Peynin fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti ona sağlam rəqabət, qarşılıqlı yardım və qarşılıqlı maraqlar strukturu kimi daxilən bağlı olan vətəndaşların qarşılıqlı fəaliyyətinin özünütənzimləyən sistemidir [2, s. 69].

XVIII əsrin ortalarından başlayaraq, vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyaları bir çox Avropa ölkələri və ABŞ-ın siyasi həyatında tətbiq olunmağa başladı.

Praktikada vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması əvvəl İngiltərədə, sonra isə ABŞ-da Hüquqlar Haqqında Billin qəbulu, Fransada insan və vətəndaş hüququ bəyannamələri ilə başladı. Şəxsiyyətin hüquq və maraqlarının əsaslandırılmasını ABŞ-ın müstəqillik bəyannaməsi daha dəqiq əks etdirir.

Fransa İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi dövlət orqanlarının şəxsi həyata müdaxiləsini məhdudlaşdıran fundamental prinsipləri ifadə edirdi. Bu sənəd bir çox cəhətdən öz zamanını qabaqlayırdı, çünki onda əks olunmuş yeni dövlət quruluşunun və vətəndaş cəmiyyətinin əsasları müasir dövrdə də möhkəm demokratiyanın olduğu ölkələr üçün aktual olaraq qalmaqdadır. Yeni dövr maarifçilərinin siyasi ideyaları ilə vətəndaş cəmiyyətinin müasir liberal şərhinin əsası qoyuldu.

XVIII əsrin ikinci yarısı görkəmli şotland alimi A.Ferqyuson sözlərinə görə, dövlət yalnız departamentlərin məcmusudur, vətəndaş cəmiyyəti isə müxtəlif silk və partiyaların, habelə bir-birindən öz fəaliyyət sahələrinə, xüsusi mülkiyyətin ölçüsünə görə fərqlənən vətəndaşların birliyi [1, s. 83]. Onun fikrincə, maraqların rəqabət və qarşıdurması müxtəlif sosial qrupların birləşmə və diferensiasiyasına xidmət edir və onları müxtəlif siyasi formalar yaratmağa sövq edir [3, s. 106]. Ferqyusonun tədqiqatları Yeni dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin təhlilinin ilk cəhdlərindəndir. A.Ferqyusonun əsərləri Hegel və Marksın baxışlarına ciddi təsir göstərdi. Onlar A.Ferqyusonun vətəndaş cəmiyyətinin dövlət və onun siyasi institutlarından ayrılmaz olmasına dair, habelə vətəndaş ruhunun

daimi saxlanması və əsas sosial qruplar arasında iddiaların qarşılıqlı olaraq məhdudlaşdırılması üçün onlar arasında daimi siyasi qarşılıqlı zəruriliyi kimi ideyalarından bəhrələnmişlər.

2. Vətəndaş cəmiyyətinə dair müasir təsəvvürlərin inkişafı

G.V.Hegel vətəndaş cəmiyyətini insanların şəxsi maraqlarının aşağıdakılardan ibarət olan fəaliyyət sahəsi kimi təsvir edirdi: ailə və silk quruluşu, din, hüquq münasibətləri, əxlaq anlayışı və savad, qanunlara sədaqət və qarşılıqlı hüquqi maraqlar. Hegelin fikrincə, fərdlərin qarşılıqlı vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında böyük rol oynadı. ... hər kəs özü üçün məqsəddir, başqaları onun üçün əhəmiyyətsizdir. Lakin başqaları ilə münasibət olmadan o öz məqsədlərinə tam həcmdə nail oluna bilməz. Bu zaman o, vətəndaş cəmiyyəti və dövləti müstəqil, lakin cəmiyyətin inkişaf etmiş sosial strukturu bazasında və qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılı olan təsisatlar kimi nəzərdən keçirirdi. Onun fikrincə, dövlət vətəndaşların ümumi iradəsinin təzahürüdür, vətəndaş cəmiyyəti isə insanların şəxsi maraqlarının həyata keçirilməsi sahəsini təşkil edir [2, s. 69].

Vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında məhz G.V.F.Hegelin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Fransız, anqlosaks və alman ictimai-siyasi fikrinin irsini cəmləşdirərək Hegel belə bir ideya irəli sürürdü ki, vətəndaş cəmiyyəti Orta əsrlərdən Yeni dövrə doğru uzun və mürəkkəb prosesdə ailədən dövlətə tərəf dialektik inkişafın xüsusi bir mərhələsini təşkil edir. Orlovaya görə, vətəndaş cəmiyyəti ideyasının tarixi Hegellə başlayır. Vətəndaş cəmiyyətinin meydana gəlməsini G.Hegel patriarxal ailənin dağılması və burjua münasibətlərinin formalaşması ilə əlaqələndirirdi. İqtisadi münasibətlərin inkişafı sayəsində patriarxal ailənin üzvləri bir-birinə yadlaşır, insan ehtiyac və əməklə tənzim olunan sistemə düşür [13, s. 128]. Hegel nəzəriyyəsində vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət göstərməsinin əsas prinsipləri kimi şəxsi azadlıq, xüsusi mülkiyyət, aşkarlıq, azad ictimai rəy və ədalətli qanunlar çıxış edir. Hegelin fikrincə, ailənin dağılması ona gətirib çıxardı ki, insan vətəndaş cəmiyyətinin övladı oldu. O, vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin xüsusi rolunu qeyd edirdi. Yalnız ali dövlət hakimiyyəti (Hegelə görə, bu, monarx tərəfindən idarə olunan konstitusiyalı dövlət idi) vətəndaş cəmiyyətində ədalətsizliyin qarşısına sədd çəkə bilər və cəmiyyətdə xüsusi maraqları birləşdirə bilər. Hegel vətəndaş cəmiyyəti və dövləti bir-birindən ayırmırdı: çünki nəhayətdə ali hakimiyyət və vətəndaş cəmiyyəti əhalinin ümumi marağı üçün birgə fəaliyyət göstərirlər [13, s. 129].

Lakin Hegel dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət sahələrini ayıraraq göstərirdi: dövlətin fəaliyyət sahəsi ümumi maraqlar, vətəndaş cəmiyyətini fəaliyyət sahəsi isə xüsusi maraqlar olmalıdır. O, həmçinin müasiri olduğu cəmiyyətdə üç elementin – ailə, hüquq və vətəndaş cəmiyyətinin yanaşı mövcud olmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Maraqların mübarizəsinin vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının dəyişməz şərti olduğu üçün bütün institutların və vətəndaşların fəaliyyətinin qanuni əsasını təşkil edən hüquqi dövlətsiz bu cəmiyyət təsəvvür oluna bilməz [19, s. 145]. Vətəndaş cəmiyyəti və dövlət probleminin müasir şərhinə müstəqim surətdə təsir göstərən ideyalar məhz elə Hegel tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Hegelə görə, vətəndaş cəmiyyəti ailə və dövlətin ortasında yerləşir. Belə bir cəmiyyət xüsusi mülkiyyətə, sosial diferensiasiyaya, fərdi və sosial qrup maraqlarının rəngarəngliyinə əsaslanır. Lakin vətəndaş cəmiyyəti heç də həmişə şəxsi və ümumi maraqlar arasındakı konflikti dövləti cəlb etmədən cilovlamağa qadir deyil. Cəmiyyət ona görə vətəndaş cəmiyyəti olur ki, o, dövlət tərəfindən idarə olunur. Onun konsepsiyasına görə, vətəndaş cəmiyyəti sadəcə olaraq fərdlərin məcmusu deyil, onların tələbatları, əmək bölgüsü, hüquqi müəssisə və xarici nizam, qayda vasitəsilə əlaqəsidir. Hegel belə hesab edirdi ki, vətəndaş cəmiyyəti şəxsi maraqlar sahəsidir. Bu cür cəmiyyət təbəqələrdən

ibarətdir. Fərdlərin silk mənsubiyyəti tələbat, əmək və onların mədəniyyəti ilə müəyyən olunur. Beləliklə, Hegel nəzəriyyəsində ideal dövlət nə təbii əbədi müharibə (T.Hobbs, B.Spinoza) vəziyyətinin radikal inkarı, nə təbii cəmiyyətin qorunub saxlanması və inkişafı aləti (C.Lok), nə də bu təbiətin sadəcə idarə olunması mexanizmi deyil, vətəndaş cəmiyyətinin avtomatik özünü tənzimləməsindən ibarətdir. Ümumi maraqlar sahəsini təmsil edən dövləti Hegel vətəndaş cəmiyyətinə nisbətən inkişafın daha yüksək pilləsi hesab edirdi. Dövlət fərdləri, təşkilatları, silkləri birləşdirərək cəmiyyət üzərində yüksəlir, onun ziddiyyətlərini həll edir, əks maraqları barışdırır [4].

Vətəndaş cəmiyyəti, Hegelə görə, qan qohumluğu birliyinin aradan getməsi və insanların başqa cür, mübadilə, xalq və millət əsasında birləşməsinin nəticəsidir. Millətin tərkibinə daxil olan fərdlərin çoxluğu üçün mənşə birliyini saxlamasına baxmayaraq, bununla birlikdə başqa əcdadları olan çoxlu sayda insanları da özündə birləşdirir. Bu, kollektiv əlaqələr əsasında baş verən dəyişikliklər nəticəsində mümkün olmuşdur [4, s. 215]. İndi artıq onu qəbilə və tayfadan asılı olmayan, subyektlərin sosial birliyinə daxil olan ümumi tələblər və qarşılıqlı fəaliyyətin təmin olunması formalaşdırır.

Vətəndaş cəmiyyəti dərin eqoizmə malikdir və onu ilk növbədə bu cəmiyyətə ehtiyacı olan insanlar birləşdirir. Onlardan hər biri şəxsi maraqlara malik olduğundan kollektivlik müxtəlif növ təsadüflərdən zərər görür və daha yüksək ümumilik formasına – dövlətə ehtiyacı var. Beləliklə, vətəndaş cəmiyyəti ayrı-ayrı vətəndaşlar və dövlət arasında insan birliyinin yüksək forması kimi birləşdirici həlqədir [4, s. 221].

Tarixi inkişafın dominant qüvvəsini o, vətəndaş cəmiyyətini deyil, dövləti hesab edirdi.

XIX əsr mütəfəkkirlərindən Amerikanın məşhur fransız mənşəli tədqiqatçısı, siyasətçi və sosioloq, tarixçi və yazıçısı A. de Tokvil vətəndaş cəmiyyətini anlamağın açarını fərdlərin birləşməyə (həm də yalnız şəxsi həyatda deyil) fəvqəladə qabiliyyətində görürdü. Onun konsepsiyası öz mənbəyini Ş.Monteskyenin M-konsepsiyasından götürür. O, vətəndaş cəmiyyətini solumun dövlətdənkənar forması kimi xarakterizə edirdi. Tokvil dövlətə qarşı dayanan və vətəndaş azadlığını ondan qoruyan vətəndaşların könüllü assosiasiyalarına böyük diqqət verirdi. Dar mənada vətəndaş cəmiyyəti onun tərəfindən dövlətdən asılı olmayan assosiasiyalar məcmusu kimi qiymətləndirilirdi [3, s. 109].

Hələ 1835-ci ildə A. de Tokvil özünün Amerikada demokratiya əsərində təsdiq edirdi ki, demokratik siyasi quruluşun stabil fəaliyyəti üçün vətəndaş institutlarının çoxsaylı olması ciddi bir əhəmiyyət daşıyır, onların özlərinin daxili strukturlarına görə iyerarxik və qeyri-demokratik olmaması mühümdür.

K.Marks belə hesab edirdi ki, vətəndaş cəmiyyəti dövlət siyasi strukturlarında nümayəndəliyə malik olmamalıdır, çünki o öz təyinatına görə apolitkdir. Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti inqilabi dəyişikliklər üçün əsasdır. Marksa görə, istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətin meydana gəlməsi səbəbindən bütün əsas istehsal vasitələri qeyri-antagonist siniflərin istifadəsinə keçir və beləliklə, sinfi ziddiyyətlər problemi yox olur, dövlətə solumun stabilləşdiricisi kimi zərurət aradan qalxır.

Marks Hegelin dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə nisbətən üstünlüyü haqqında fikri ilə razılaşmırdı və vətəndaş cəmiyyətini bütün bəşər cəmiyyətinin bazisi və insan fəaliyyətini isə tarixi inkişafın hərəkətvericisi hesab edirdi. Marksa görə, burjua dövləti iqtisadi cəhətdən cəmiyyətdə hökmranlıq edən maraqlarını həyata keçirmək və müdafiə etmək aparatıdır.

XX əsr alimlərindən Y.Şumpeterin konsepsiyasına görə, dövlət vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətində iştirak etməli, onların fəaliyyətini elə təşkil etməlidir ki, bu institutlar hər şeyi dağıdacaq qüvvəyə çevrilməsin və cəmiyyəti bazar özünə tabe etməsin. Bununla əlaqədar olaraq sosial-demokratlar sosial və iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsini, sığortanı, yaşayış minimumu və s. zəruri hesab edirdilər.

Qərbdə bütün variantlarında siyasi elmdə vətəndaş cəmiyyətinin iki izahı üstünlük təşkil etmişdir. Birinci nöqteyi-nəzərə görə, o hər hansı bir formasında dövlətə qarşı dayanacaq şəxslərarası münasibətlər məkanını ifadə edən sosial kateqoriya kimi nəzərdən keçirilirdi. Vətəndaş cəmiyyəti insanın gündəlik tələbatını həyata keçirən bir mühit kimi ayrı-ayrı şəxslərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin bütün tarixi kompleksini özündə əks etdirir. İkinci nöqteyi-nəzərə görə, vətəndaş cəmiyyəti Qərb sivilizasiyasının mövcudluq forması, Qərbin mədəniyyət faktı kimi təqdim olunur. Qərb mədəniyyətinin unikallığı üç qüvvənin qarşılıqlı təsiri kimi müəyyənləşdirilir: müstəqil, sərbəst şəxsiyyət, hakimiyyət institutları və vətəndaş cəmiyyətinin özü. Keçən əsrin tarixi göstərdi ki, vətəndaş cəmiyyətinin xüsusi mülkiyyət və şəxsiyyət azadlığı kimi prinsipləri başqa prinsiplərlə müqayisədə daha artıq həyati qabiliyyətə malik olduqlarını göstərdilər.

Müasir anlamda vətəndaş cəmiyyəti ideyasının inkişafında Qərbdə M. Veber, P. Sorokin, S. Frank, A. Qramşi, L. Koen, E. Arato kimi alimlər böyük rol oynamışlar.

A. Qramşi belə hesab edirdi ki, dövlət bir struktur kimi aradan qalxacaq və onu vətəndaşlar tərəfindən idarə olunan, özünü tənzimləməyən vətəndaş cəmiyyəti əvəz edəcək. O, siyasi təsir dairəsini dövlət və vətəndaş cəmiyyətinə ayırır və siyasi partiya və birlikləri bu cəmiyyətin prioritet sistem yaradıcı institutları hesab edirdi [2, s. 69]. Qramşiyə görə, bu institutlar vətəndaşların ictimai-siyasi maraqlarının dinamikasını bərabərləşdirmək üçün birliklər və cəmiyyətin plüralist strukturlarını yaratmaqla hegemonluğa can atırlar.

O özünün "Həbsxana dəftərləri" əsərində vətəndaş cəmiyyətini birinci müdafiə xətti – dövlət davam gətirmədikdə inqilabın hücum zərbəsinə öz üzərinə götürən qala və müdafiə qurğularının möhkəm zənciri kimi müəyyən edirdi [20]. Bu məşhur düstur XX əsrin sonlarında vətəndaş cəmiyyətinə dair müzakirələrin mərkəzində dayanırdı [3, s. 110]. Ümumilikdə bir çox hallarda A. Qramşi vətəndaş cəmiyyətini siyasi olana qarşı qoyurdu [5, s. 245-246]. İtalyan mütəfəkkiri təsdiq edirdi ki, vətəndaş cəmiyyəti kifayət qədər məqsədəuyğun təsisatdır və müəyyən tarixi şəraitdə dövlətin funksiyalarını öz üzərinə götürə və onu uda bilər. Lakin bu konsepsiya sonradan inkişaf etdirilmədi.

XX əsrdə vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsinin inkişafına alman filosofu və sosioloqu, Frankfurt məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Y. Xabermasın da böyük töhfəsi olmuşdur. O, vətəndaş cəmiyyətini şəxsiyyət və dövlət arasında onların kommunikasiyasını həyata keçirən ictimai sahə kimi anlayırdı. Y. Xabermas vətəndaş cəmiyyətinin kütləvi sferasının subyektlərini müəyyən etdi. Bu qəhvəxanalar və klublar, qəzet və jurnallar, nümayəndəli hakimiyyət orqanları idi. Vətəndaş cəmiyyətinin institusional özəyi kimi Y. Xabermas dövlət və iqtisadiyyatdan kənar olan, vətəndaşa müstəqil idarə etmək və dövlətə zidd hərəkət imkanını verən, ənənə, güc və rituala əsaslanan könullü assosiasiyaları qəbul edir. Rolzun siyasi ədalət haqqında fikirlərinə bəraət qazandıran Y. Xabermas yazırdı: Siyasi ədalətin bəraət qazanmalı olduğu yeri Rolz vətəndaş cəmiyyətinin vətəndaşları arasında yer, sənin və mənim mövqeyim adlandırır [22, s. 177].

XX əsr mütəfəkkirlərindən K. Popper siyasi elmlər sahəsinə sosial sistemlərin qapalı və açıq cəmiyyətlərə bölünməsi prinsipini daxil etməklə yanaşı, açıq cəmiyyətə aid olan münasibətlər sisteminə vətəndaş cəmiyyəti konseptini də daxil etdi. Onun fikrincə, yalnız tam yeni sosial sistem mövcud vəziyyəti yaxşılaşdırma bilər, bu da tədricən sosial mühəndislik yolu ilə baş verməlidir. Bu cür sosial mühəndislik aləti funksiyasını isə vətəndaş cəmiyyəti yerinə yetirməlidir. K. Popper bu fikirdə idi ki, dövlətin müdaxiləsi azadlığın müdafiəsi üçün həqiqətən zəruri olan dərəcədə məhdudlaşdırılmalıdır [14].

Ümumilikdə Qərb ictimai-siyasi diskursunda bütövlükdə vətəndaş cəmiyyəti haqqında təsəvvürlərin inkişafı demokratiya, hüquqi dövlət və açıq cəmiyyət ideyaları ilə sıx surətdə əlaqələndirilirdi.

Müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, Qərb siyasi fikrində vətəndaş cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinə dair iki əsas mövqe formalaşmışdır. Onlar, qəbul olunduğu kimi, L –

ənənə (kökü C.Loka gedib çıxan) və M – ənənə (Ş.Monteskyedən başlanan) adlanır. Birinci mövqeyə (L – ənənə) görə, vətəndaş cəmiyyəti bəşər cəmiyyətinin təbii vəziyyətinə zidd olaraq solumun sivil vəziyyətinin ifadəsi kimi onun təkamülünün müəyyən pilləsini təşkil edir. Vətəndaş cəmiyyətinin bu cür şərhə vətəndaş cəmiyyəti ideyasının liberalizm ideologiyası ilə sıx bağlı olduğu ingilis-amerikan siyasi fikri üçün xarakterikdir. L - ənənənin müasir tərəfdarlarının şərhinə görə, vətəndaş cəmiyyəti kimi bir ictimai institutun sayəsində vətəndaşların siyasi və iqtisadi hüquq və azadlıqları həyata keçirilir. Geniş demokratik hüquq və azadlıqların reallaşdığı şəraitdə dövlətin özü də haqqında bəhs olunan institutu təmsil edə bilər. İkinci (M – ənənə) çərçivəsində vətəndaş cəmiyyəti dövlətdənkənar sahədir. Bu kontekstdə vətəndaş cəmiyyəti kimi dövlətə aid olmayan hər cür birlik başa düşülür. Buraya daha çox öz funksiyalarına görə dövlətə aid institutlardan fərqlənən, bəzi hallarda vətəndaş azadlıqlarını qorumaq üçün dövlətə qarşı dayanan ictimai birliklər aiddir.

Nəticə

Vətəndaş cəmiyyəti ideyası uzun bir təkamül yolu keçərək hər bir tarixi mərhələdə yeni məzmun və mahiyyət xüsusiyyətləri ilə zənginləşmişdir. Lakin bununla belə, bu kateqoriyaya dair bəzi mübahisələr qalmaqdadır. Demokratiya və qloballaşma prosesinin dərinləşdiyi müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyəti məsələsi filosof, sosioloq, politoloqların diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir, gələcəkdə onun tədqiqinə hərtərəfli yanaşmanı tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бектанова А.К. Понятие гражданского общества в трудах англо-американских просветителей // Вестник Челябинского государственного университета, 2017, № 4 (400). Философские науки. Вып. 44, с. 83-88.
2. Боярских А.Ф. Этапы становления теоретических концепций гражданского общества // Пробелы в российском законодательстве, 2011, с. 1-4.
3. Галкина Е.В. Исследования гражданского общества в трудах зарубежных мыслителей XVIII–XIX веков // Гуманитарные и юридические исследования, 2015, с. 106-111.
4. Гегель Г.В. Философия право. Москва: Издательство Мысль, 1990, 524 с.
5. Грамши А. Избранные произведения в трех томах. Том третий, М.: Издательство иностранной литературы, 1959, 571 с.
6. Грачев В.С. Генезис и эволюция понятия гражданского общества // Закон и право, 2018, №11, с. 28-30.
7. Иноземцева Е.А. Гражданское общество: основные социально-философские идеи // Вестник Воронежского государственного технического университета, 2012, с. 81-84.
8. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант. Сочинения. В 6 т.-х, Т. 6, М.: Мысль, 1966. 743 с.
9. Кристалинский Л. Б., Баранов С. Б. Эволюция политической теории гражданского общества: критический аспект // Известия Иркутского государственного университета, 2014, Т.8, с. 65-72.
10. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. Пер. с англ. и лат. Т. 3/ Ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. М.: Мысль, 1988. 668 с.
11. Макшаева Е.Н. Концепции гражданского общества в истории Западной политической мысли // Вестник Мордовского университета, 2010, №3, с.18-26
12. Монтескье Ш. О духе законов. Москва: Рипол-Классик, 2018, 690 с.
13. Орлова И.В. Теория гражданского общества: к истории вопроса // Философия и общество, 2006, №2, с. 1-19.
14. Поппер К. Открытое общество и его враги / пер. с англ.; под ред. В.Н. Садовского, т.2, М.: Феникс, 448 с.

15. Пузиков Р.В., Киселев А.С. О концепции гражданского общества: истоки, формирования, идеи // Вестник ТГУ, 2016, выпуск 2 (6), с. 67-74.
16. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Москва:Канон- Пресс-Ц. Кучково Поле, 1998, 418 с.
17. Рябев В.В. К вопросу о теоретических источниках формирования концепции гражданского общества // Вестник МГТУ, 2011, том 14, №2, с. 229-236.
18. Сиражудинова С.В. Трансформация идеи гражданского общества: исторические и современные подходы и модели // Журнал Государственного и муниципального управления. Ученые записки, 2016, №1, с. 147-152.
19. Соколова Т.Д. Идея гражданского контроля в европейской политико-правовой мысли // Вестник РУДН, серия Социология, 2015, №1, с. 141-148.
20. Тресков А.П. Гражданское общество: истоки, понятие и признаки // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки, 2012, № 1, с. 86-90.
21. Усалко О.В. Идея гражданского общества // Вестник Калмыцкого университета, 2012, №1(13), с. 102-107.
22. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. Санкт-Петербург: Наука, 2001, 419 с.

Резюме

Зафар Абдуллаев

К проблеме развития идеи гражданского общества

Концепция гражданского общества уходит корнями в идею Аристотеля о понятии «polis». В целом, древнегреческие и римские мыслители не проводили различий между понятиями государства и общества. В их произведениях гражданское общество и государство выступали как взаимозаменяемые понятия.

Даже в период средних веков не существовало разницы между обществом и государством, они трактовались как единое целое. В научной литературе принято разделять процесс развития идеи гражданского общества, его теоретической концепции на три периода, охватывающих его генезис и эволюцию с древних времен: начальный период (от античности до XVII века), институциональный период (XVII век – первая четверть XX века), современный период (20-е годы XX века – первые десятилетия XXI века). Первый этап характеризуется формированием экономических, политических и идеологических условий гражданского общества, созданием его соответствующих интеллектуальных и теоретических основ. В XVII-XVIII вв. идея гражданского общества разрабатывалась такими мыслителями, как Дж. Локк, Т. Хоббс, Ш. Montesquye, Ж.Ж. Руссо и И.Кант. Согласно Гумбольдту, продолжившему идеи Канта, основой гражданского общества являются: 1) индивид 2) естественный закон 3) социальные и национальные институты, созданные индивидами. Согласно же Гегелю, сфера деятельности государства должна состоять из общих интересов, а сфера деятельности гражданского общества должна состоять из частных интересов. Современное понимание гражданского общества отражено в трудах таких мыслителей, как М. Вебер, П. Сорокин, А. Грамши, Арато, К. Шмидт. Несмотря на различные подходы, в западной политической мысли сформировались две основные позиции относительно характеристик гражданского общества. Их, как принято, обозначают L-традицией (восходящей к Дж. Локку) и M-традицией (восходящей к Ш. Монтескье).

В статье автором анализируются различные взгляды на идею гражданского общества. Исследование идей и взглядов относительно взаимоотношений государства и общества позволяет уточнить линию эволюции либерально-демократических ценностей на Западе.

Ключевые слова: *гражданское общество, государство, общественный договор, свобода, власть, личность*

Summary

Zafar Abdullayev

On the Development of Civil Society Idea

The concept of civil society has its roots in Aristotle's idea of police. In general, the ancient Greek and Roman thinkers did not distinguish between the concepts of state and society. In their works, civil society and the state acted as interchangeable concepts.

Even in the Middle Ages, no difference was considered between society and the state, they were interpreted as a single whole. The scientific literature divides the development of the idea of civil society and its theoretical concept into three periods, including genesis and evolution from antiquity: the early period (from antiquity to the XVII century), the institutional period (XVII – the first quarter of the XX), the modern period (20s of the XX century – the first decades of the XXI century). The first stage is characterized by the formation of economic, political and ideological conditions of civil society, the creation of its appropriate intellectual and theoretical foundations. The idea of civil society in the XVII-XVIII centuries was developed by thinkers such as J. Locke, T. Hobbes, Ch. Montesquieu, J.J.Russo and I. Kant. According to Humboldt, who continued Kant's ideas, the basis of civil society is: 1) the individual 2) natural law 3) social and national institutions created by individuals. According to Hegel, the sphere of activity of the state should consist of general interests, and the sphere of activity of civil society should consist of special interests. The modern meaning of civil society is reflected in the works of such thinkers as M.Weber, P.Sorokin, A.Gramsci, Arato, K.Schmidt. Despite the different approaches, two main positions on the characteristics of civil society have been formed in Western political thought. They are, as it is accepted, called the L-tradition (derived from C.Loka) and the M-tradition (starting from Ch. Montesquieu).

In the article, the author analyzes different views on the idea of civil society. The study of ideas and views on the relationship between the state and society allows us to clarify the evolutionary line of liberal-democratic values in the West.

Key words: *civil society, state, public contract, freedom, power, personality*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.